

Rejtőzködő gazdaság

Sik Endre

1. Bevezetés

A rendszerváltást megelőző és azt követő években a rejtett gazdaságnak a hivatalos GDP-hez viszonyított aránya nagy és növekvő volt (Lackó 1992; Árvay–Vértes 1994¹), és egyes empirikus kutatások eredményei szerint ez a folyamat az 1990-es évek közepéig folytatódott (Lackó 1998), majd 1995 és 1998 között csökkenni kezdett (Sik–Tóth 1998; Lackó 2000). Elek és szerzőtársai (2008) áttekintése alapján az 1997 és 2005 közötti időszakra vonatkozó becslések eredményei a következők:

1. táblázat. Magyarország rejtett gazdaságára vonatkozó becslések

Forrás	Időszak	GDP-arányos becslés, %	Becslési módszer
Lackó (2000)	1997	25,5;	áramfogyasztáson alapuló módszer
	1998	20,8	
Schneider (2002)	2000	25,1	Áramfogyasztáson alapuló, valutakeresleti és ökonometriai módszer
	2002	25,7	
	2003	26,2	
OECD (2004)	1997	15,4	diszkrepancia módszer: a GDP jövedelmi és kiadási oldala közötti eltérés
	1998	18,0	
OECD (2004)	1997	30,0	diszkrepancia módszer: elméleti és tényleges tb-járulék-bevétel
Christie–Holzner (2004)	2001	21,0	diszkrepancia módszer: a háztartások adóterhe és az adóbevételek különbsége
KSH (2005)	1997	16,0	ismeretlen
	2000	12,0	

Forrás: Elek *et al.* (2008)

¹ Lackó készpénzkeresleti modellje az illegális gazdaság 1970–1989 között folyamatosan növekvő tendenciájára világított rá (Lackó 1992). Becslése szerint a GDP százalékában az illegális gazdaság 1971–1989 között 6%-ról 20%-ra nőtt. Másrészt egy, a kilencvenes évek elején elvégzett átfogó vizsgálat 1980-ban a hivatalos GDP 12%-ára, 1992-ben pedig 27%-ára becsülte a rejtett gazdaság súlyát (Árvay–Vértes, 1994).

A rendszerváltó országok közül 2000-ben Magyarország a legkisebb méretű rejtett gazdasággal rendelkező országok közé tartozott, csak a csehek és a szlovákok bizonyultak jobbnak (a rendszerváltó országok átlaga 38% volt (Schneider 2002)). Az OECD becslése (OECD 2004) ennél alacsonyabb rejtett gazdaság arányt mutat: a magyar érték (18%) Olaszország kivételével (16–17%) valamennyi EU-15 országnál sokkal magasabbnak, a 2004-ben, illetve a 2007-ben csatlakozó országok között átlagosnak számít.²

Tanulmányunkban előbb a fogyasztás, majd a munkaerőpiac „rejtőzködő” folyamaival foglalkozunk, végül a rejtett gazdaságban való részvétel néhány szociológiai sajátosságát mutatjuk be.

2. A fogyasztás rejtett piaca

1996-ban a háztartások élelmiszer- és élvezeti cikk vásárlásait vizsgálva Tóth I. János azt találta, hogy a háztartások piacon vagy utcai árusnál szerezték be zöldség- és gyümölcsszükségletük több mint felét, hús-, cigaretta- és kávéigényük 13–17%-át (Sik–Tóth 1998).³

A Magyar Háztartás Panel 1995-ös hullámának adatai megerősítik a fentieket. Csak azokat a háztartásokat figyelembe véve, ahol fogyasztják az adott terméket, a cigarettavásárlás 16%-a, az illatszer 9%-a, a kávé- és a palackozott rövidital-vásárlás 8–8%-a (az adott termék vásárlásának ekkora része) történt feketén (Sik 1996). Mivel a háztartások rendre 46, 61, 75 és 15%-a vásárolta e négy jószágot, ezért az összes háztartás 7, 6, 6 és 1%-a vásárolta ezen árucikkeket feketén.

Mely háztartások vásároltak az átlagosnál gyakrabban a KGST-piacon és az utcai kereskedelemben? Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, akik egyben idősebbek is, hajlamosabbak voltak a feketekereskedelemből beszerezni cigarettakészletüket. A középkorúak a „fekete” kávé- és illatszervásárlásban jeleskedtek. A budapestiek mind a négy áru esetében az átlagosnál inkább fogyasztottak feketén, az északi régióban a cigaretta és az ital volt „fekete” elsősorban. Csak a cigarettavásárlás esetében volt igaz az a közkeletű feltételezés, hogy a feketefogyasztás az alacsony jövedelmek értékének informális növelését jelenti: az alacsony jövedelműek valóban cigarettaszükségletük nagyobb részét fedezték a feketekereskedelemből, s ez az

² A legalacsonyabb a cseh (9–10%) és az észt (8–9%), a legmagasabb a bolgár (22–30%) és román (21%) érték volt (OECD 2004).

³ A háztartások szeszesital szükségletük 8%-át, a férfiemű 38%-át, a felsőruházat és cipő 26–26%-át, az illat- és mosószer 17%, illetve 12%-át szerezték be utcai árustól vagy piacon (Sik–Tóth 1998).

arány csökkent a jövedelem emelkedésével. A kávé és az illatszerek esetében a közepes jövedelem valószínűsítette a nagyobb feketefogyasztást. A hó végi pénzügyi zavar állandósulása a cigaretta esetében erősen megnövelte a feketekereskedelem felé fordulás valószínűségét, ám a többi áruféleség esetében nem volt ilyen összefüggés kimutatható.

2007-ben a lakosság 27%-a vásárolt rendszeresen vagy gyakran piacon, 11%-a kínai piacon, 5%-a utcai árústól, s 1%-a aluljáróban. Az 2. táblázatból kiolvasható, hogy a nem regisztrált kereskedelem vásárlói társadalmi összetételének legfőbb jellemzői a következők:

- a közép- (és kevésbé a nyugat)-dunántúliak, illetve az észak-alföldiek átlag feletti, a közép-magyarországiak és dél-alföldiek átlag alatti aktivitása;
- a megyeszékhelyeken élők nagy, a falusiak (számukra nehezen elérhető) piaci vásárlásainak alacsony aktivitása;
- az iskolai végzettséggel növekvő vásárlási aktivitás⁴;
- a vállalkozók, illetve a (nyilván zömmel nagyvárosban) tanulók utcai árusoktól való vásárlásának nagy aktivitása.

Nemzetközi összehasonlításban a magyarok informális piaci vásárlásainak aránya átlagos. A 27 európai ország lakosainak 9% és 6%-a, a magyar megkérdezettek 11% és 6%-a vásárolt az elmúlt évben informálisan (számla nélkül dolgozó vállalkozótól, piaci vagy utcai árústól stb.) szolgáltatást, illetve árut⁵ (EC 2007).

⁴ Ami mögött (mint azt a gazdasági aktivitás típusai esetében a nyugdíjasok alacsony értéke is mutatja) részben az életkor hatását sejtethetjük.

⁵ Legnagyobb arányban a holland, a dán, a svéd, a lett és a bolgár lakosság vásárol szolgáltatást, illetve árut a rejtett gazdaságban. Ennek zöme háztartási munka, javítás-karbantartás és építőipari munka, illetve az áruk esetében élelmiszer. A tranzakciók zöme barter, illetve kaláka, valamint kisvállalkozók pénzért végzett munkája. Ezt bizonyítja az is, hogy mint látni fogjuk rejtett gazdaságbeli munkát is ugyanezekben az országokban végeznek a legnagyobb arányban, márpedig a barter és a kaláka jellemzően társas-, sőt olykor csoportos munka.

2. táblázat. A nem-regisztrált kereskedelmi helyszíneken vásárlók megoszlása egyes szociodemográfiai változók szerint, 2007 (% és skálaátlag)

	Piac	Kínai piac	Utca	Aluljáró	Összesen*
Minta	27	11	5	1	0,43
Nem					
Férfi	25	9	5	1	0,40
Nő	29	13	5	1	0,46
Régió					
Közép-Magyarország	25	8	3	1	0,37
Közép-Dunántúl	36	16	10	2	0,63
Nyugat-Dunántúl	29	16	9	0	0,54
Dél-Dunántúl	25	13	4	2	0,43
Észak-Magyarország	18	8	3	0	0,30
Észak-Alföld	37	11	5	3	0,50
Dél-Alföld	19	8	4	1	0,31
Településtípus					
Budapest	28	9	4	1	0,43
Megyeszékhely	31	12	6	2	0,51
Város	25	9	3	1	0,37
Falu	22	11	6	1	0,41
Iskolai végzettség					
8 általánosnál kevesebb	14	5	2	1	0,22
8 általános	24	12	5	2	0,42
Szakmunkásképző	29	12	5	1	0,48
Szakközépiskola	28	10	4	0	0,41
Gimnázium	27	10	5	3	0,77
Főiskola	30	10	8	2	0,78
Egyetem**	27	6	3	1	0,62
Foglalkozási csoport					
Alkalmazott	30	13	6	2	0,51
Alkalmi munkás	25	10	7	3	0,45
Vállalkozó	33	13	12	5	0,63
Nyugdíjas	23	6	3	1	0,32
Rokkant nyugdíjas	23	13	4	1	0,40
Tanuló	21	12	9	1	0,44

Forrás: TÁRKI, Állam és polgárai, 2007 kutatás

Megjegyzés: * A négy helyszín közül hány helyen vásárol rendszeresen vagy gyakran? (A válaszokat egy 0-tól 4-ig terjedő 5 fokú skálán mérték.) **Az elemszám 50 és 100 között van. Azokat az eseteket, ahol a χ^2 legalább $p=0,01$ szinten szignifikáns *döltel* szedtük.

Ugyanakkor a piac működésének torz voltát jellemzi, hogy az európaiak közel felének adtak el az elmúlt években legalább egyszer lejárt szavatosságú élelmiszert, több mint harmadukat verte át iparos, negyedüket tájékoztatta félre pénzügyi szervezet, ötödük vásárolt használhatatlan árut. Az „iparosok” és a „pénzügyesek” áldozataivá a jobb módú országok polgárai válnak inkább, valószínűleg azért, mert az ő fizetőképes, de felkészületlen keresletük alkalmassá teszi őket erre. Az élelmiszerkereskedelemben a szlovákok és a magyarok, a használhatatlan áruk megvásárlása során a posztoszocialista országok lakosai, de különösen a szlovákok és az észtek szenvednek kárt. A legritkábban a görögök és a portugálok (illetve egy-egy területet tekintve a franciák és a spanyolok) válnak a tömegkereskedelem áldozataivá, talán, mert náluk kisebb az aránya az ilyen áru fogyasztásának.

3. A rejtett munka piaca

Ádám és Kutas (2004) becslése – a KSH Munkaerő-felmérésének (MEF) és az adóhivatal (a munkából származó jövedelmek után adót fizetők, az APEH vállalati mérlegbeszámolók és az szja-bevallásokhoz kapcsolódó egyéni és mezőgazdasági vállalkozói jövedelmek) adatainak összevetésén alapuló becslése szerint, a nem regisztrált munkavállalás mértéke 2002-ben az összes foglalkoztatott 13%-át tette ki.⁶ Az Országos Nyugdíjfolyósító Főigazgatóság adataiból számított becslés szerint – a foglalkoztatottak átlagos számát a ledolgozott napok számával korrigálva – a feketén foglalkoztattak aránya 2001-ben 18% volt (Augusztinovics–Köllő 2007).

Elek és társai (2008) számításai szerint a fekete, nem bejelentett foglalkoztatás 21-22% körül volt 2001–2004-ben. A feketén dolgozók között nagyobb arányban találtak férfiakat, különösen fiatalabb, 25–39 éves férfiakat, illetve nyugdíjkorhatárhoz közel állókat. Az átlagnál magasabb a feketén dolgozók aránya a közép-magyarországi és az észak-alföldi régióban. A magasépítésben és a személyi szolgáltatásokban dolgozók, illetve a sofőrök körében magas a feketén dolgozók aránya. Köllő (2008) becslése szerint a mezőgazdaságban, a személyi szolgáltatások területén és az építőiparban dolgozók fele nem jelenik meg a formális munkaerőpiacon.

Európai viszonylatban egy friss elemzés szerint (EC 2007) a rejtett munkaerőpiac mértéke Magyarországon nem tér el az átlagostól. Az Európai

⁶ Ádám és Kutas (2004) utal arra, hogy a MEF nem tartalmaz több olyan munkaerő-piaci csoportot, akik között feltehetően magas az informálisan dolgozók aránya. Ilyenek például a mezőgazdaságban dolgozók, a diákok, és a külföldiek.

Unióban a lakosság 5%-a végzett rejtett gazdasági munkát, Magyarországon ez az arány átlag körüli (7%). A rejtett gazdaság „zsebbe fizetés” formájában működő változata – két kivétellel (Olaszország és Belgium) – csak a poszt-szocialista EU-országokban fordul elő az átlagnál (5%) magasabb arányban. A legelterjedtebb Romániában (23%), de a lett, bolgár és litván lakosság 17%-a, illetve 11–11%-a is ilyen módon jut hozzá fizetése egy részéhez. Magyarországon és Észtországban ez az arány 8%.

4. Adalékok a rejtőzködő gazdaság szociológiájához

Ebben a fejezetben két olyan kérdéskört mutatunk be röviden, amelyeket fontosnak tartunk a rejtőzködő gazdaság működésének megismeréséhez. Előbb azt illusztráljuk, hogy miképpen gondolkodunk mi magyarok gazdaságunk rejtőzködő intézményeiről. Feltételezzük ugyanis, hogy a rejtőzködő gazdaság kulturális beágyazottsága részben magyarázza a jelenség nagy tehetlenségi erejét. Ezután a rejtőzködő gazdaság és a munkaerőpiac rugalmasságát jelentő intézmények összefüggését mutatjuk be, mivel feltételezzük, hogy ez utóbbi intézményrendszer, amely a posztmodern világban mindenütt egyre nagyobb teret nyer, a mai magyar viszonyok között a rejtőzködő gazdaság továbbélését (is) szolgálja.

4. 1. A rejtőzködő gazdaság percepciója

A lakosság döntő többsége elutasítja a részvételt a feketegazdaságban, mindössze a felnőtt népesség negyede vesz/venne részt potenciálisan a működtetésében, ha ebből hátránya nem származna. A lakosság hajlamosabb vásárlóként (55, illetve 63%-uk venne szolgáltatást, illetve árut feketén), mint dolgozóként (20%-uk dolgozna feketén) tevékenykedni a rejtett gazdaságban (Belyó 2003).

A rejtett gazdaság egyes formáinak megítélése eltérő a lakosság körében: tíz lakosból kilenc elítéli a fiktív számlák gyártását, illetve közel ugyanennyien a bejelentés nélküli dolgoztatást, de mindössze az állampolgárok 55%-a ítéli el a feketén dolgozókat. Összességében elmondható, hogy az állampolgárok toleránsabbak a magán-ügyeskedésekkel szemben, és elutasítóbbak, ha vállalkozások intézményesült formában követnek el ilyet, illetve ha nem húzódik meg mögöttük valós gazdasági teljesítmény.

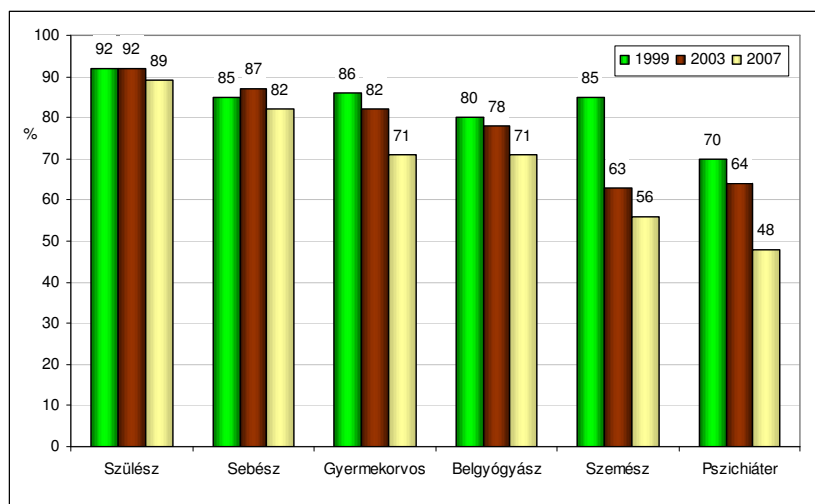
A rejtett gazdaság tartós fennmaradásához az is hozzájárul, hogy a lakosság szerint a boldogulásban jelentős szerepe van az informális kapcsolatok-

nak⁷, illetve hogy a korrupciót – noha nem kedveli, de jobb megoldás híján – elfogadja a lakosság.

Ez utóbbira jó példa a lakosság viszonya a hálapénzhez. A megkérdezettek többsége feltételezi, hogy a többség ad hálapénzt a kórházi orvosoknak. Különösen elterjedt, s alig csökken a hálapénz adást „természetesnek/kötelezőnek” tekinteni a szülészek és a sebészek esetében. A gyermekorvos és a belgyógyász szakmák esetében a hálapénz elterjedtségének 1999 és 2003 közötti kisebb csökkenése ugyan gyorsulni látszik, mégis a betegek közel háromnegyede ma is ad hálapénzt.

A hálapénz elfogadottságára – kényszerítő erejére – jellemző, hogy 2007-ben a megkérdezettek több mint fele (55%) szerint kivétel nélkül mindenki (tehát tízből tíz ember) ad a szülészorvosnak, és több mint harmada (38% és 31%) vélte ugyanezt a sebészek, valamint a gyermekorvosok esetében.

1. ábra. Azok aránya, akik a lakosság szerint adnak hálapénzt a kórházi orvosnak – szakmák szerinti bontásban (%)

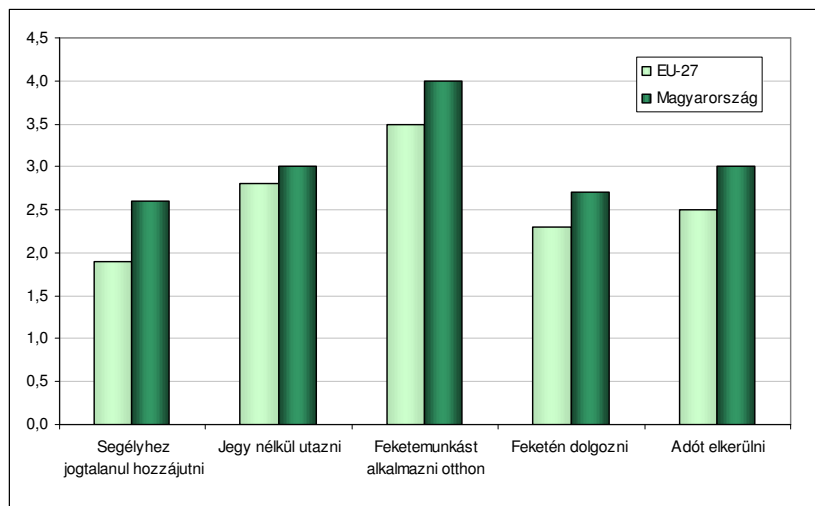
Forrás: Bognár–Gál–Kornai (1999), Omnibusz 2003/6, 2007/11 kutatások adatai

⁷ A megkérdezettek 42%-a nagyon fontosnak tartja, 22%-a meglehetősen fontosnak, 23%-a közepesen fontosnak, és mindössze 7%-a véli úgy, hogy az informális kapcsolatoknak nincsen jelentőségük. Az ismeretség még a korrupciónál, a hatóságok megvesztegetésénél is intenzívebben jelenik meg a lakossági véleményekben, ha arról kérdezzük őket, hogy miként lehet egyes ügyeket (pl. adótartozást, rendőrségi bírságot) elintézni (Belyó 2003).

A lakosság több mint fele (52%) úgy vélte, hogy azért van szükség a hálapénzre, mert a betegek attól tartanak, hogy ha nem adnak hálapénzt, akkor nem fognak megfelelő színvonalú ellátást kapni. Csupán a megkérdezettek egynegyede véli úgy, hogy a betegek azért adnak hálapénzt, mert valóban hálásak az őket kezelő orvosnak. Mintegy egyötödük szerint (21%), az előző két ok keveredik abban, hogy ki miért juttat bizonyos összeget az egészségügyben dolgozóknak.

Az EU átlagához képest tehát a magyar lakosság elfogadóbb a rejtett gazdaság valamennyi formájával kapcsolatban.

2. ábra. A rejtett gazdaság öt formájának elfogadottsága az EU-27 és a magyar válaszadók körében (skálaátlag*)

Forrás: EC (2007)

Megjegyzés: * A válaszokat egy tízfokú skálán mérték, ahol 1 az elutasítást, 10 az elfogadást jelentette.

4.2. A rugalmasság és a rejtőzködés összekapcsolódása a mai Magyarországon⁸

A flexibilitás típusainak nemzetközi gyakorlattól eltérő összetétele⁹ a mai Magyarországon azt sejteti, hogy a munkaerőpiac rugalmassága részben a munkaadói és munkavállalói közös rejtőzködés intézményes módja (Medgyesi 2002; Sik 2007). Korábbi elemzések (Nagy–Sik 2002; Girasek–Sik 2006) azt is igazolták, hogy mind az informális, mind a rugalmas megoldások társadalmi hatása duális, vagyis vannak köztük, amelyek a jó munkaerő-piaci helyzet többletlehetőségeinek kiaknázására, s vannak olyanok, amelyek a rossz munkaerő-piaci helyzet kényszereinek elfogadására (esetleg az ebből fakadó veszteségekkel szembeni védekezésre) szolgálnak.

A rugalmasság és a rejtett gazdaság következő metszeteit tudjuk közelítő változóval mérni:

- *Időbeli rugalmasság*: az átlagosnál (heti 40 óra) rövidebb és hosszabb munkaidő, a minta¹⁰ 8, illetve 9%-a.
- *Szerződésbeli rugalmasság*: a határozott idejű szerződéssel és az írott szerződéssel nem rendelkezők csoportja (a minta 6–6%-a).
- *Többszörös munkavállalás*: a mellékállással rendelkezők (a minta 3%-a), illetve alkalmi munkát végzők (a minta 6%-a).
- A jövedelem egy részét *közteher-csökkentő* módon „zsebbe kapók” köre: a fizetésüket számlán felvevők (a minta 2%-a), illetve a borraavalós állásban lévők (a minta 7%-a).
- A jövedelem egy részét *természetbeni javadalom* formájában szerzők köre: a gépkocsi átalányt (a minta 16%-a) és a különböző természetbeni juttatást kapó dolgozók az előzőekhez képest sokkal nagyobb (59%) csoportjai.

A változók közötti korreláció vizsgálata során azt tapasztaltuk, hogy a természetbeni juttatások és a közteher-elkerülő jövedelemszerzési módok között közepesen erős pozitív korreláció (0,3) van. Ez megerősíteni látszik azt a feltételezést, hogy a rugalmasság és a rejtőzködés ugyanazon munkaerő-piaci rétegek esetében érvényesül a mai magyar munkaerőpiacon. A vizsgált változók közötti korreláció elemzése azt is mutatja, hogy

⁸ A részletes elemzést lásd Sik (2008).

⁹ Ilyen a kiszolgáltatottságot sejtető kényszerszerződéses („ál-kisvállalkozói) munkavállalói helyzet viszonylag nagy aránya.

¹⁰ Az elemzés első megközelítésben az állásban lévők mintájára vonatkozik (TÁRKI Monitor kutatás, 2007, N ≈ 1500).

- a határozott idejű szerződés csökkenti a rövid munkaidő, de növeli az alkalmi munkavállalás esélyét, vagyis a korlátozott ideig érvényes munkahely mellett sokan dolgoznak, ami a szocializmusból ismerős „kétlaki” munkaerő-piaci stratégia (Kertesi–Sziráczy 1983) továbbélésének jele.
- A szerződés hiányának a hosszú munkaidőt és számlára való fizetést jelentő hatása a szintén szocializmusban született (gmk, vgmk, gebin, családi részművelés), de a rendszerváltás után elszaporodó kvázi-vállalkozói létforma jele.
- S ilyen jellegű a kapcsolat a hosszú munkaidő, illetve a borraivalóban felvett fizetés, valamint a „számlás” és a mellékállás közötti korreláció esetében is, ami szintén a rugalmasság és a rejtőzködés együttes megjelenésének jele.

A rugalmasság és rejtőzködés változóinak egyes szociodemográfiai és munkaerő-piaci változókkal való összefüggését vizsgálva azt találtuk, hogy:

- A *határozott idejű szerződés* az elmaradottabb régiók (Észak-Magyarország, Dél-Alföld) községeiben élő, fiatal, korábban a munkanélküliséget már kipróbált, rövid munkahelyi és szakmai előképzéssel, szakképzetlen munkát nagyobb (állami tulajdonú) munkaadóknál, alacsony fizetésért, prémium és borraivaló nélkül végző nők esetében valószínűbb az átlagnál.
- A *szerződés hiánya* a Közép-Dunántúlon és Budapesten élő, idősebb férfi kisvállalkozóira, akik hosszabb munkahelyi és foglalkozási tapasztalat birtokában, hosszú munkaidő mellett az átlagnál jobban (esetleg borraivalóval kiegészítve) keresnek jellemző inkább.
- A *rövid munkaidő* az alföldi régiók városaiban élő, állami cégnél alacsony fizetésért dolgozó, korábban munkanélküli idősebb nőkre jellemző leginkább.
- A *hosszú munkaidő* a budapesti és községekben élő kis céget vezető, sokat kereső, nem iskolázatlan férfiak sajátja.
- Az *alkalmi munkavégzés* esélye a Közép-Dunántúl, Észak-Magyarország és Dél-Alföld régióinak községeiben élő, fiatal, iskolázatlan, korábban munkanélküli, munkahelyi és foglalkozási tapasztalattal nem rendelkező, alacsony jövedelmű, de hosszú munkaidejű férfiak körében magas.
- A *mellékállás* a felsőfokú végzettséggel rendelkező, nagy állami cégnél, hosszú ideje dolgozók esetében fordul elő gyakrabban, ami magas munkajövedelmet, ezen belül prémiumot eredményez.
- *Gépkocsi használatra* a községben élő vezető vagy értelmiségi beosztású, iskolázott, nagy, nem-magyar cégnél dolgozó férfiak számíthatnak nagy eséllyel, s ez magas jövedelemmel és prémiummal is párosul.

- A *természetbeni juttatással* rendelkezők nagy csoportjára jellemző, hogy körükben magas az iskolázott beosztott, a nagy állami cégeknél alkalmazott fehérgallérosok aránya, akik hosszú ideje dolgoznak az adott munkahelyen és foglalkozásban, s ehhez prémium, valamint magas éves munkajövedelem is társul.
- A *borravaló* a városokban és Budapesten, a központi és az északkeleti régiókban élő, sokat dolgozó, magasán képzetekre jellemző, akik ehhez alacsony jövedelmet, de prémiumot kapnak cserébe.

A rugalmasság és rejtőzködés változóinak társadalomrajza megerősíteni látszik a korrelációs elemzés alapján megfogalmazott feltételezést, hogy e két jelenség poszt-szocialista maradvány. Ez azt jelenti, hogy olyan munkaerőpiaci csoportokat tudunk azonosítani, amelyek a korábban említett marginális, kétlaki, belső munkaerőpiaci elit vagy kvázi-vállalkozó jelenségek korábbi elemzésekből ismert társadalmi jellemzőinek elég pontos megfelelői. Az is látható, hogy kis társadalmi csoportokról van szó, a dolgozók túlnyomó részét nem érinti (legalábbis közvetlenül) a munkaerőpiac rugalmasságot és rejtőzködést eredményező intézményrendszere.

Megkérdezetteinket hét változó¹¹ segítségével próbáltuk csoportokba rendezni. Az „átlagos” klaszterbe sorolt dolgozók körében – a rövid munkaidő kivételével – sem a rugalmas, sem a rejtett munkaerőpiaci jellemzők nem mutathatók ki. A „marginális helyzetű dolgozók” csoportjában magas a határozott idejű szerződéssel (72%) és az alkalmi munkásként (37%) (is) foglalkoztatottak aránya. A „mellékes” munkaerőpiaci helyzetüként jellemzett klaszterbe soroltak között magas a mellékállásban (33%) és a borravalós munkát (is) végzők (70%) aránya. A „kvázi-vállalkozóként” alkalmazottak kis csoportja szinte kivétel nélkül (94%) „számlára dolgozik”, de magas e csoportban a borravalós (27%), a szerződés nélkül dolgozók (27%) és a mellékállásban (is) foglalkoztatottak (13%) aránya. Az egyes klaszterek szociodemográfiai és munkaerőpiaci jellemzői a 3. táblázatban láthatók.

¹¹ A korábban vizsgált változók közül a rövid és hosszú munkaidő közül a klaszterelemzés során csak az egyiket lehetett választani, továbbá elhagytuk a gépkocsi és egyéb természetbeni juttatásokat, mivel ezek kapcsolódnak a legkevésbé a rugalmasság és rejtőzködés kérdésköréhez. Bevettük az elemzésbe a fizetésüket számlára felvevők („számlások”) kis csoportját mint a rejtőzködés és rugalmasság egyaránt fontos elemét.

3. táblázat. A rugalmasság és a rejtett gazdaság változói alapján képzett klaszterek szignifikáns eltérést mutató szociodemográfiai és munkaerő-piaci jellemzői (ha külön nincs jelölve %, egyébként átlag)

	Foglalkoztatottak	„Átlagos”	„Marginális”	„Mellékes”	„Kvázivállalkozó”
N	1330	1088	110	112	(20)
Régió					
Közép-Magyarország	33	35	20	34	57
Közép-Dunántúl	10	9	10	8	6
Nyugat-Dunántúl	12	13	10	7	0
Dél-Dunántúl	9	10	11	7	0
Észak-Magyarország	11	9	14	20	32
Észak-Alföld	14	13	13	17	0
Dél-Alföld	11	11	22	7	5
Átlagéletkor (év)	41	41	37	41	39
Nem					
Férfi	51	49	49	55	51
Nő	49	51	51	45	49
Munkaerő-piaci státus					
Vezető, irányító	18	7	4	17	31
Értelmiségi	14	15	13	20	10
Egyéb szellemi	14	17	6	13	5
Szakmunkás	35	39	32	37	48
Betanított-segédmunkás	19	22	45	13	16
Iskolai végzettség					
Kevesebb mint érettségi	46	45	57	33	32
Érettségi	35	37	25	34	52
Felsőfokú	19	18	18	33	16
Már volt munkanélküli	36	34	68	37	11
Tulajdon					
Résztulajdonos	4	4	3	3	23
Éves összes nettó munkahelyi jövedelem*					
Forint (átlag)	1 148 609	1 185 397	950 261	1 231 227	1 543 738
Főmunkahelyi munkaidő – heti átlag (óra)	39,8	39,4	41,8	40,9	42,3
Munkahelyi tapasztalat					
Itt dolgozott (év)	8,8	8,9	4,2	10,6	8,7

	Foglalkoztatottak	„Átlagos”	„Marginális”	„Mellékes”	„Kvázivállalkozó”
Foglalkozási tapasztalat					
Ezt dolgozta (év)	7,8	7,8	3,8	9,2	6,6
Prémiumot kapott	25	21	17	73	30
Van jogosítványa	68	67	61	80	63
„Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni”					
Egyáltalán nem igaz	29	29	21	41	36
„Minden olyan gyorsan változik, hogy az ember már azt sem tudja már, hogy miben higgyen.”					
Teljesen igaz	23	23	34	16	16
„Az ember az egyik napról a másikra él, nincs értelme előre terveket szőni.”					
Teljesen igaz	17	16	33	8	25
Életével összességében elégedett (9 és 10-es értéket választók)					
Elégedett	11	10	11	16	27

Forrás: Sik (2008)

Megjegyzés: *Beleértve a fő- és mellékmunkahelyekről, az alkalmi munkából és a borraivalból származó jövedelmet.

A „marginális” klaszterbe tartozókra jellemző, hogy a dél-alföldi régióban és községben élnek, fiatalok, alacsony iskolai végzettségűek és szakképzetlen munkát végzők, a korábban munkanélküliséget kipróbálók, hosszú munkaidő alatt (gyakori túlórával) keveset keresnek, sem munkahelyi, sem foglalkozási tapasztalatuk nincs, életvezetésük sodródó jellegű.

A „mellékes” munkaerő-piaci helyzetükre jellemző, hogy észak-magyarországiak, városiak, felsőfokú végzettségűek, akik értelmiségi munkát végeznek. Magas a jövedelmük, amiben nagy a prémium szerepe, átlag feletti körükben a gépkocsi átalányt, illetve a természetbeni juttatásokat kapók aránya, nagy munkahelyi és foglalkozási tapasztalattal jogosítvánnyal és személyi számítógép-használati rutinnal rendelkeznek, életüket tervszerűen vezetik, s azzal meg is vannak elégedve.

A „kvázivállalkozók” kis csoportja nagy eséllyel a közép-magyarországi régióból (de nem Budapestről), s a fiatalok közül kerül ki. Magas körükben a kis cégnél résztulajdonos, szakmunkás képzettségű, vezetőként vagy szakmunkásként dolgozók aránya. Sokat dolgoznak, s magas az éves jövedelmük, életükkel elégedettek.

Látható, hogy a szóban forgó három eltérő rugalmassági és rejtőzködési jellegű munkaerő-piaci csoport társadalmi összetétele igen eltérő: míg a „marginális” csoportba inkább a „vesztesek”, addig a „mellékes” és a „kvázivállalkozók” csoportjaiba a primer és a szekunder munkaerőpiac „győztesei” tartoznak.

IRODALOM

- Ádám S. – Kutas J. 2004: A foglalkoztatottak számának alakulása a személyi jövedelemadó bevallások alapján. *Munkaügyi Szemle*, 2004. 48. évf. 3. sz. 11–16. p.
- Árva J. – Vértes A. 1994: A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980–1992. Összefoglaló. Budapest: Gazdaságkutató Rt.
- Augusztinovics M. – Köllő J. 2007: Munkaerő-piaci pálya és nyugdíj, 1970–2020. *Közgazdasági Szemle*, 54. évf. 6. sz. 529–559. p.
- Dr. Belyó P. 2003: A rejtett gazdaság lakossági megítélése. *Statisztikai Szemle*, 81. évf. 7. sz. 521–541. p.
- Bognár G. – Gál R. I. – Kornai J. 1999: Hálapénz a magyar egészségügyben. *TÁRKI Társadalompolitikai Kiadványok 17*. Budapest: TÁRKI.
- Christie, E. – M. Holzner 2004: Household tax compliance and the shadow economy in Central and Southeastern Europe. Spring Seminar 2004, Bécs: WIIW.
- EC 2007: Undeclared work in the European Union 2007. Special Eurobarometer 284/ Wave 67.3. European Commission
http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_284_en.pdf (Letöltés dátuma: 2008. június 16.)
- Elek P. – Scharle Á. – Szabó B. – Szabó P. A. 2008: A bérekhez kapcsolódó adóelkerülés Magyarországon. Kézirat. 2008. febr. 2. (Készült a Világbank és Magyarország kormánya között a fekete (adózatlan) foglalkoztatás visszaszorítása érdekében folytatott együttműködés keretében.)
- Girasek E. – Sik E. 2006: Munkaerőpiac és informális jövedelem. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 65–87. p.
- Kertesi G. – Sziráczky Gy. 1983: Munkásmegatartások a munkaerőpiacon. *Valóság*, 1983/4. sz. 20–36 p.
- Köllő, J. 2008: Two notes on unreported employment and wages. Kézirat, 2008. febr. 2. (Készült a Világbank és Magyarország kormánya között a fekete (adózatlan) foglalkoztatás visszaszorítása érdekében folytatott együttműködés keretében.)
- KSH 2005: A rejtett gazdaság átvilágítása és a GDP. *KSH Hírlevél*, 2005. 2. évf. 7. sz.
- Lackó, M. 1992: The extent of the illegal economy in Hungary between 1970 and 1989 – a monetary model. *Acta Oeconomica*, vol. 44, no. 1–2, 161–190. p.
- Lackó, M. 1998: The hidden economies of Visegrad countries in international comparison: a household electricity approach. In: Halpern, L. – Ch. Wyplosz eds.: *Hungary: Towards a market economy*. Cambridge University Press.
- Lackó M. 2000: Egy rázós szektor: a rejtett gazdaság és hatásai a poszt szocialista országokban háztartási áramfelhasználásra épülő becslések alapján. Elemzések a rejtett gazdaság magyarországi szerepéről 1. Budapest: MTA-KTI – TÁRKI.
- Medgyesi M. 2002: Hungary. In: Wallace, C. ed.: *Critical review of literature*. HWF Working Paper no. 1, 139–153. p.
- Nagy I. – Sik E. 2002: Rugalmas munka, rugalmas család? In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 256–270 p.
- OECD 2004: *OECD Employment Outlook*. Paris: OECD.
- Schneider, F. 2002: Size and measurement of the informal economy in 110 countries around the world. Worldbank. Workshop of Australian National Tax Centre, ANU, Canberra, Ausztrália, 2002. július 17.
- Schneider, F. 2005: Shadow economies of 145 countries all over the world: What do we really know? CREMA Working Paper Series.
- Sik E. 1996: Fekete fogyasztás. In: Sik E. – Tóth I. Gy. szerk.: *Társadalmi páternoszter. Magyar Háztartás Panel 1992–1995*. Műhelytanulmányok 7. sz. 82–89 p.

- Sik E. 2007: Tizenhárom rugalmas gondolat a rugalmasságról. In: The social engine – exploring flexibility (REINIGUNGSGESELLSCHAFT and M. Erhardt). Budapest-Weimar. 110–117. p.
- Sik E. 2008: Rugalmasan rejtett gazdaság. In: Szivós P. – Tóth I. Gy. szerk.: Köz, teher, elosztás. TÁRKI Monitor Jelentések 2008, Budapest: TÁRKI, 101–115. p.
- Sik E. – Tóth I. J. 1998: A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. szerk.: Társadalmi Riport 1998. Budapest: TÁRKI. 92–116 p.
- Szép K. – Sik E. – Sebők Cs. – Hanniker S. 2003: A háztartási termelésben felhasznált munka értéke. In: Sik E. – Szép K. szerk.: A háztartási termelés értéke a mai Magyarországon. Budapest: KSH, 26–110. p.